

Okur Dostu Bir Osmanlı Kadısının Kırmızı Mürrekkepli Derkenar Notunun Beyanı Hakkındadır*

On the Explanation of a Red-Ink Marginal Note by Reader-Friendly Ottoman Judge

Sami Arslan

Dr. Öğretim Üyesi, Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi, Tarih Bölümü
ORCID: 0000-0002-0662-6632, E-Mail: sarslan@fsm.edu.tr

Makale Türü Belgeler • Documents
© Yazar(lar) / Author(s) | CC BY- 4.0

İ'lem ennenî vada 'tu humretehû fî mikdâri şehrin -ba 'de mecî' etihî mine 'l-Yemen sene 983 ve kâne hünâlike sitte senevâtin- kasattu bihî et-teshîl. Ketebehû el-fakîr Sâlih b. Mehmed el-Gürânî el-kâdî yevme 'izin bi-Humus el-mahmiyye, sene 983.

Ve sene 976 küntü kâdiyen bi-San 'â 'i 'l-Yemen fe-ferrakanâ ed-dehru ve cerat umûrun yetûlu şerhuhû fe-hasale enne 'z-Zeydiyye galebû ale 'l-bilâdi ve katelu 'l-etrâke fe-herabtu ve bakiyet kütübî 'inde İbni 's-Serîrî/Süreyrî el-kâdî Ahmed b... fe-raddehâ aleyye ba 'de sitti senevât, cezâhullahu 'annâ hayren. Temme, temme, temme.

Tercüme

“Şunu bilmelisin ki Yemen’den 983 yılında bana gelen bu nüshanın söz/konu başlarına kırmızı mürrekkeple işaretler koydum, sadece bir ayda biten süren bu işaretleme işini mütalaa esnasında kolaylık olması amacıyla yaptım. Humus kadısı Salih b. Mehmed el-Gürânî, 983.

976 yılıydı, Yemen San’a’sında kadılık yapıyordum. Meydana gelen hadiselerden dolayı zaman San’a ile bizi birbirimizden ayırdı. Anlatması uzun sürer ama özetle söylemek gerekirse Zeydiler San’a’daki kimi beldelere saldırdı ve Etrâk’ı katletti, bense kaçıp kurtuldum. Fakat heyhat ki kitaplarım geride kaldı. Kitaplarımı Ebu’s-Serîrî/Süreyrî Kadı Ahmed’e bıraktım ve kendisi kitaplarımı altı yıl sonra bana iade etti, Allah cümlemizi hayırla mükafatlandırın! Temme, temme, temme.”¹

* Derkenar notunu kendileriyle istişare ettiğim hocalarım İdris Bostan ve M. Fatih Kaya ile katkılarından dolayı Cevat Sucu’ya teşekkür ederim.

¹ Salih b. Mehmed el-Gürânî, “Garîbu ‘l-Kur’ân ve ‘l-Hadîs,” (Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 375), 180a (Derkenar notu).

Humus kadısı Salih b. Mehmed el-Gürânî on bir/on ikinci yüzyıl âlimlerinden Ebu Ubeyd el-Herevî'nin (ö. 404/1011) Kur'ân ve hadislerdeki garip lafızları açıklamak üzere kaleme aldığı *Kitâbu'l-Garibeyn* isimli eserinin 1301 yılında istinsah edilen bir nüshası bugün Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu'nda bulunur. Meçhul bir müstensih tarafından "Meşhed-i mukaddes"te istinsah edilen bu nüshanın bazı sayfalarında söz/konu başlarına konulan işaretler, yazma eserler/nüshalar üzerinde araştırma yapan eden günümüz okurunun dikkatini çekecektir. Aslında buraya kadar garipsenecek bir durum yoktur, zira ortalama bir yazma eser araştırmacısı bu işaretlerin hangi amaçla ilgili yerlere serpiştirildiğini bilmektedir. İşaretler için kırmızı mürekkep kullanılması da mezkûr okur kesiminin aşına olduğu meselelerdendir. Fakat nüshanın ferağ kaydı sayfasında bu kırmızı mürekkepli işaretlerin hikâyesini anlatan okuyucu notunun nadir karşılaşılan bir uygulama olduğunu belirtmek gerekir. Bu derkenar notunun yazıldığı nüshanın mahzun hikâyesine ev sahipliği yapması ise bu yazının sebab-i telifidir.

Bilindiği üzere bilginin dolaşımının takibi sadece metinler aracılığıyla değil bilakis metnin nüshaları üzerinden de yapılabilir. Nüshalarda yer alan metin dışı unsurlar ise (kuyûdât) metni nüshaya evrilten, müstensih ve okuru nüshaya çekerek nüshanın çok sesliğine kapı aralayan, bilginin dolaşımında metnin bıraktığı boşlukları dolduran nesnelere dir. Teşbihin müsamahasına sığınacak olursak diyebiliriz ki kuyûdât yazma eserler üzerinden geçmiş zamana açılan tünellerdir. Kısmî de olsa biyografi inşaları, tabiat olayları, sosyal ya da kültürel hayata dair büyük anlatılarda yer almayan, kısmen yer alan ya da sansürlenmiş hadiselerin izini bu tüneller aracılığıyla takip etmek mümkün. Kuyûdât kültürel çalışmalara malzeme vermenin yanında tarih çalışmalarına da kaynaklık yapmakta, böylece hurde bilgi addedilen metin dışı unsurlar tarih çalışmalarında birer vesikaya dönüşebilmektedir. Bu muhtasar yazı da böyle bir dönüşümü konu edinecektir.

Mezkûr nüshanın 180a sayfasının derkenarına 1575/1576 yılında düşülen notun sahibi Kadı Salih'tir. Kadı Salih bir okur olarak kendisine ayrılan derkenara metni çerçeveyerek düştüğü bu kayıta, kendisine bu nüshanın altı yıl aradan sonra 983 yılında (*ve kâne hünalike sitte senevât*) Yemen'den ulaştığını (*ba'de mecîetihî mine'l-Yemen, sene 983*) ve gelir gelmez de bir ay içerisinde (*fî mikdâri şehrin*) kırmızı mürekkeple nüshadaki söz/konu başlarını işaretlediğini (*vaza'tu humretehü*), bu işaretleme işini de kolaylık olması amacıyla (*kasattu bihî et-teshîl*) yaptığını kaydeder. Devamında ise bu notu 983/1575-76 yılında, hâlihazırda Humus'ta kadıyken (*el-Kâdî yevme'izin bi-Humus*) yazdığını belirtir. Buraya kadar bir işaret/uyarı niteliği taşıyan bu not devamında başka bir anlatıya evrilir. Kadı Salih altı yıldır ayrı kaldığı bu kitabının hüznü hikâyesini o kısacık nota ilişitirir. Buna göre yukarıda da belirtildiği gibi hikayemizin kahramanı Salih b. Mehmed'in kadılık yaptığı San'a şehri Zeydiler tarafından basılır, Kadı Salih kaçıp kurtulur fakat içinde bu yazıya konu olan nüshanın da bulunduğu kitaplarını Ahmed isminde bir arkadaşına bırakmak zorunda kalır. Güzel olan şu ki aradan altı yıl geçtikten sonra kitaplar kendisine ulaşır.

Kadı Salih'in derkenar notuna daha yakından bakalım. Öncelikle bu derkenar notu tarihsel figürlere ve hadiselerle işaret etmesi bakımından birinci ağızdan kaleme alınmış bir vesika görevi görür. Salih'in kadı olması ve Zeydi ayaklanmasının bastırılmasında görev alması bu vesikayı Osmanlı ilmiyesi ve Osmanlı askeri tarih çalışmaları açısından bir kaynak haline dönüştür. Notun

sahibinin isminin Salih, babasının isminin Mehmet olduğunu biliyoruz. Her ne kadar doğrudan bir bağ tespit edilemese de ismindeki Gürani nisbesi (Sâlih b. Mehmed el-Gürânî) meşhur Molla Gürani ailesiyle bir bağı olduğunu düşünmemize yol açar. Bildiklerimiz arasında 976/1568-9 yılında San'a'da kadılık yaptığını sayabiliriz. Dolayısıyla Kadı Salih, Osmanlı ilmiye sınıfına mensup bir bireydir. Kadı Salih'in ne zamandır orada bulunduğu dair kesin bir şey söylemek zor olsa da Yemen'deki Zeydî ayaklanmalarını bastırmak ve bir bakıma bölgenin yeniden fethi için görevlendirilen Koca Sinan Paşa'nın (ö. 1004/1596) maiyetindeki 3000 kişinin içinde olduğunu tahmin edebiliriz.² Bu tahmin, Zeydîler'in saldırıları altında bulunan şehirlerden San'a'da görevlendirilmişken saldırılar karşısında tutunamayıp şehri ansızın terk etmek zorunda kaldığına dair ifadesine dayanır. San'a'dan ayrıldıktan sonra nereye gittiğini ve neyle meşgul olduğunu bilmiyoruz. Fakat 983 yılında Humus'ta tekrar kadı olarak karşımıza çıkar, aradaki zaman zarfında da mülazemet dönemleriyle birlikte kadı olarak görev yaptığını söyleyebiliriz. San'a'dan ayrıldıktan sonra altı yıl kitaplarından ayrı kaldığını söylemesi Yemen'nin başka bir şehrinde de kalmadığını düşündürür. Kadı Salih seyahat esnasında hangi rotayı kullanmıştır, San'a'dan Humus'a direkt mi geçmiştir ya da öncesinde başka yerlerde kadılık yaptıktan sonraki durağı Humus mudur henüz belli değildir. Belki de Kadı Salih'in tespit edilecek diğer kitaplarından bu seyahatin izini sürmeye imkân verecek başka derkenar notlarına rastlanılacaktır.

Kadı Salih'in derkenar notunda Osmanlı ilmiye teşkilatı bağlamında tezahür eden bir başka figür ise Kadı Ahmet'tir. Hatırlanacağı üzere Kadı Salih, derkenarda kitaplarını emanet ettiği bu güvenilir arkadaşından kadı olarak bahsetmektedir. Serîrî ya da Süreyrî nisbesiyle anılan Kadı Ahmed'in de Osmanlı ilmiye teşkilatı mensubu olduğunu varsayabiliriz. Şu durumda XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı ilmiyesinden San'ada bulunan iki kadıyı bu derkenar kaydı aracılığıyla tanımış oluruz.

Kadı Salih'in Zeydîler'in saldırılarıyla alakalı verdiği bilgiler ise Yemen tarihi çalışmaları için ilk elden kaynak olarak değerlendirilebilir. Osmanlı Yemen'inden bahseden kaynaklar Yemen'in iki fethi olduğunu belirtir. Yukarıda belirtilen ikinci fetih Koca Sinan Paşa eliyle gerçekleşmiş ve ilerleyen dönemlerde onun Yemen fatihi olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Koca Sinan Paşa, San'a ve başka bazı şehirlerin Zeydîler tarafından ele geçirilmesi üzerine beş ay süren hazırlıktan sonra Yemen seferine çıkar. 976/1568'de başlayan sefer 978/1571'e kadar sürer. Seferin başladığı tarih Kadı Salih'in derkenarda bahsettiği yıl, yani 976'dır. Kadı Salih'in bu derkenar notu da işte bu baskınlardan, baskın esnasında verilen kayıplardan, kendisinin kaçışından ve bu seferde yapılan muharebelerin birinci dereceden şahitliğini bize verir.

Bilindiği üzere yazma-kitap kültüründe nüshaların vikayelerine, zahriyelerine, derkenarlarına vs. okur, müstensih, sahaf vb. kişiler tarafından düşülen notlara/kayıtlara (kuyûdât) genel olarak metin dışı unsur denilmektedir. Kadı Salih'in derkenar notunun da bu kayıt çeşitlerinden biri olduğunu belirtelim. Not sahibi Kadı Salih'in mezkûr derkenar notuyla ilişkisi bağlamında iki özelliğine vurgu yapılabilir: (I) Kadı Salih hem kitabın sahibi (II) hem de kitabın

² Sadettin Baştürk, "Yemen Fatihî Vezîr-i A'zâm Koca Sinan Paşa'nın Yemen Seferi Döneminde Osmanlı-Zeydî Mücadeleleri," *CIEPO 19 Osmanlı Öncesi ve Dönemi Tarihi Araştırmaları I*, (İstanbul, 2014), 367.

söz/konu başlarını işaretleyen kişidir. Kitapların sahiplerini gösteren metin dışı unsurlar temellük kaydı olarak isimlendirilir. Dolayısıyla bu derkenar notunun da temellük kaydı olduğunu söyleyebilir miyiz? Okuyucunun başkasına ait bir nüshayı baştan aşağı işaretlemesini -üstelik kırmızı mürekkeple- düşünmek uzak bir ihtimal olduğu için kitabın sahibinin bu derkenar notunu yazan kişi olduğunu söyleyebiliriz. Bununla beraber Kadı Salih'in bu notu temellük kaydı olarak atmadığı da çok açıktır. O hâlde bu notla alakalı kitabın aidiyeti bağlamında söylenebilecek yegâne şey dolaylı yoldan bir mülkiyet kaydı olabileceğidir.

Kırmızı mürekkepli notun sahibinin diğer bir özelliği ise okur olmasıdır. Elindeki kitabın söz/konu başlarını baştan aşağı işaretleyebilmesi için -nazar yoluyla da olsa- kitabı okuması gerektiği açıktır. Şu hâlde diyebiliriz ki okur (Kadı Salih) tarafından yazılmış bu not okuma/kıraat kayıtlarıyla alakalı bir kayıttır. Fakat bu okuma notunun sair okuma notlarından kısmen farklılık gösterdiğini belirtelim. Kadı Salih bu kayıtta “kitabı kırmızı mürekkeple notlandırdım” demek yerine “kitaba kırmızı mürekkeplerini yerleştirdim/bıraktım” (*vaza ‘tu humretehû*) diyor. Şu hâlde görüldüğü üzere mezkûr kayıt doğrudan “tashih”, “mütalaa”, “müzakere” ve “icazet” gibi okuma kayıtlarından birisi değildir. Değildir zira Kadı Salih kaydın muhtevasında tashih, mütalaa ya da müzakere yaptığını belirtmez, kaydı da zaten bu amaçla yazmadığı açıktır. Kadı Salih'in derkenar notu adeta yazma eserin yapraklarının dağılması ve yanlış şirazelenmesi durumunda sayfa takibini kolaylaştırma işi gören bir reddade gibi okuyucuya yol göstermektedir. Eserin Kur'an-ı Kerim ve hadislerdeki garip lafızları açıklayan bir sözlük mahiyetinde olduğunu düşündüğümüzde madde başlarının kolaylıkla bulunması için kırmızı mürekkeple işaretlendiği açıktır, zaten kendisi de bunu “kolaylık olsun amacıyla yaptım diyerek” açıkça söylemektedir. Belki de bu açıdan ilgili kayıt metinde gözden kaçması istenmeyen yerleri okura işaret etmek için derkenarlara yazılan “matlaplar”dan kabul edilmelidir.³ Ya da tüm bunların ötesinde madde/söz başlarını işaretlemeyi mimleyen ve “okuyucuyu yönlendirme” vs. anlamında yeni bir kayıt türünden bahsetmek gerekecektir. Bu bağlamda son olarak derkenarda yer alan “*vada ‘tu humretehû*” ifadesinin “söz/konu başlarını kırmızıyla işaretlemek” anlamında bir terim olarak kullanıldığını, en azından Kadı Salih'in bu anlamda kullandığını belirtmiş olalım.

Kadı Salih'in kitabın söz/konu başlarını kırmızıyla işaretleme amacını belirtirken “kolaylık olması amacıyla bunu yaptım” (*kasattu bihî et-teshîl*) ifadesine yakından bakalım. Öncelikle “kolaylaştırmak” ne demektir? Kadı Salih nüshayı kırmızı mürekkeple işaretleyerek neyi kolaylaştırdığını düşünüyor olabilir? Diyebiliriz ki Kadı Salih bu eylemiyle siyah mürekkeple yazılmış bu nüshayı mütalaa edecek okurun sayfalar arasında kaybolmadan ve her satırı okumak zorunda kalmadan madde başlarını rahatlıkla bulabilmesini hedeflemiştir. (Bu yaklaşımın bugünkü modern okuma biçimlerine de katkı sağlayacağını söyleyebiliriz.) Peki, kitabın söz/konu başlarını kırmızıyla işaretlemek kimin işini kolaylaştıracaktır? Kadı Salih'in kendisinin mütalaa esnasında kendi işini kolaylaştıracığını söyleyebiliriz. Yani kendi nüshasına tekrar tekrar bakarken/okurken söz başlarını kolaylıkla bulmak için kırmızıyla işaretlemiş olabilir. Fakat öyle olsa neden bu işlemini yaptığını ayrıca derkenara yazma ihtiyacı hissetsin? Burada başka bir kaygısının olduğu çok

³ İlgili kaydın matlaplar kategorisinde değerlendirilebileceği fikri Berat Açıl'a aittir.

açıktır. Muhtemelen kastedilen kendisinin dışındaki okurlardır. Nitekim nota “şunu bilmelisin ki” anlamındaki “*i’lem*” ifadesiyle başlaması böylece daha bir anlam kazanır. Yani kendisinin dışında kitabı mütalaa edeceklere yardımcı olmak amacıyla bunu yapmış olmalıdır. Şu durumda kitabı tıpkı okur dostu metinler gibi okur dostu nüshaya dönüştürmüştür, bundan da Kadı Salih’in okur dostu bir kitap sahibi olduğu anlaşılır. Bu ise Kadı Salih’in kütüphanesinde yer alan bu kitabın kamunun en azından bir kısmı tarafından erişilebilir olduğunu düşündürmektedir. Kadı Salih’in elindeki kitaba erişim, kitabı emanet verme yoluyla olabileceği gibi daha ziyade Kadı Salih’in bir kütüphanesi olduğu ve bu kütüphanenin okurlarına bir hizmeti gibi anlaşılmaktadır. Belki de ileride yapılacak çalışmalar Kadı Salih’in Humus’ta bir kütüphanesi olduğunu ortaya çıkaracaktır. Bir başka ihtimal ise Kadı Salih’in ilgili notu nüshanın müstakbel sahipleri/okurlarını dikkate alarak yazmış olabileceğidir. 1301’de Meşhet’ten kalkıp 1575/1576 yılında Humus’a gelen bu nüshanın serüvenin bitmediğine işaret ederek kendisinden sonra gelecek sahiplerine bir hitaptır.

Bir Osmanlı kadısının bu eseri okuması, mesleğiyle iştigal esnasında Kur’an ve hadis ilimleriyle en azından bireysel ilgi boyutunda da olsa meşgul olmaya devam ettiğini gösterir. Diğer yandan işaretleme işinin bir ayda bittiğini söylemesi ise Kadı Salih’in okuma pratiği açısından da fikir verir. Nüshanın yüz seksen varak, diğer bir ifadeyle üç yüz altmış sayfa olduğunu düşündüğümüzde Kadı Salih’in bir yandan mesleğini icra ederken diğer yandan mütalaa ile meşgul bir okur olduğunu tahmin etmek güç değildir. Onun kitabı kırmızıyla işaretleme işinin bir ayda bittiğini vurgulamasının (*fî mikdâri şehrin*) bir amacı da bu pratikliği göstermek olmalıdır.

Kadı Salih’in bu derkenar notu da bilginin transferine kaynaklık edecek cinstendir. On dördüncü yüzyılın hemen başında (1301) Meşhet’te istinsah edilen bu nüsha bir buçuk asır sonra bir şekilde Kadı Salih’in kütüphanesinde boy göstermektedir. Bu yüz elli yıllık zaman diliminde nüshanın nerelerde dolaştığını bilmesek de 976/1568-9’da Kadı Salih’in ifadesiyle Yemen San’a’sında olduğunu görüyoruz. Nüsha, 976-983 yılları arasında sahibinden ayrı kalarak Yemen’de bir bakıma altı yıllık zorunlu ikamete mecbur edilmiştir. Hatırlanacağı üzere derkenar notu 983/1575-1576’da Humus’ta atılmıştır, dolayısıyla nüshanın San’a’dan sonraki durağı Humus’tur. Nüshanın halen bulunduğu yer ise Köprülü Kütüphanesi yani İstanbul’dur. Nüsha İstanbul’a ne zaman ve nasıl gelmiştir bilinmez. Kadı olan Salih b. Mehmed el-Gürânî payitaht İstanbul’a kendisi getirmiş olabileceği gibi bir kitap meraklısı olan Fazıl Ahmed Paşa’nın Şam’daki görevi sırasında toplattırdığı kitaplar arasında da olabilir. Her hâlükârda Kadı Salih’in bu kitabının son durağı İstanbul’dur. Tüm bunlar Meşhet-San’a-Humus-İstanbul hattında nüshanın asırlar ve kıtalararası seyahatini gözler önüne serer. Fakat muğlak olan Kadı Ahmet’in kitapları Kadı Salih’e kendisine nasıl teslim ettiğidir? Kadı Ahmet kendisi mi Humus’a kitapları getirmiştir yoksa Kadı Salih mi kaçmak zorunda kaldığı San’a’ya dönüp kitapları almıştır henüz bilmiyoruz. Fakat kitaplarına kavuşmasını “bana gönderdi” anlamındaki “ersale” vs. yerine “bana iade etti” anlamındaki “radde” fiili ile ifade etmesi kitapların bir başkasının aracılığıyla geldiğine işarettir. Belki de Kadı Salih’in diğer kitaplarında karşılaşılabilecek başka kırmızı mürekkepli notlar bu seyahate dair ipuçları verecektir.

Mezkûr derkenar notunun kodikolojiye dair söylediği başka şeyler de vardır. Nüshayı kırmızı mürekkeple baştan aşağı işaretlemesi ve tashih kaydında buna özellikle vurgu yapması Kadı

Salih'in en azından on altıncı yüzyıl şartlarında nispeten ekonomik durumunun iyi olduğuna işaretler. Dikkat çekmek gereken bir husus ise Kadı Salih'in on altıncı yüzyılın ortasında kullandığı kırmızı mürekkebin yirmi birinci yüzyılda da deforme olmadan halen işlevini görüyor olmasıdır. İlgili kayıt-İlgili nüsha bağlamındaki bir diğer tespit nüshanın kondisyonuna dairdir. Kadı Salih'in yazıya konu olan kaydının sayfanın alt tarafına gelen kısmı görüldüğü gibi sayfa ile neredeyse sıfırlanmıştır. Bu da bu nüshanın tıraşlandığını ve en az bir defa restorasyondan geçtiğini gösterir.

Aradan altı yıl geçtikten sonra Kadı Salih Yemen'den gelen kitaplarıyla buluşmuştur ancak bu kitapların kalanları şimdi nerededir bilinmez. Okurların işini kolaylaştırmak için bunlar da kırmızı mürekkeple işaretlenmiş ya da notlandırılmış mıdır? Belki de buradan bir başka hikâye çıkar. Savaş için hazırlanmış bir kabileyle Yemen'e yapılan seyahat, bir isyanın ortasında sürdürülen kadılık görevi, görev esnasında yapılan baskınlar ve bu baskınlarda verilen kayıplara şahitlik, bir yandan San'a'yı ardı sıra bırakıp kaçarken kitaplarından ve şehirden ayrı kalmanın verdiği hüznün, diğer yandan yıllar sonra kitaplara kavuşmanın verdiği sevinç ve yeni bir macera için Humus'a açılan yelken, bu hikâyenin Humus'ta bir derkenara dönüşmesi, kıtalararası kara ve deniz yolculuklarına direnen kırmızı mürekkep ve yılmadan yorulmadan yüzlerce yıldır seyahat eden bir nüsha... 1301 yılında istinsahı tamamlayan meçhul müstensih nüshasının yedi yüz yıllık hikâyesine dair neler öngörüyordu bilmiyoruz fakat Kadı Salih'in kırmızı mürekkebinden damlayan bu kısa serencam benzeri işler yapmaktan bunalan senaristlere belki de bir senaryo vadediyordur, neden olmasın?

Kaynakça

- Baştürk, Sadettin. "Yemen Fatihisi Vezîr-i A'zâm Koca Sinan Paşa'nın Yemen Seferi Döneminde Osmanlı-Zeydî Mücadeleleri." *CIEPO 19 Osmanlı Öncesi ve Dönemi Tarihi Araştırmaları* I, 363-70, İstanbul, 2014.
- Salih b. Mehmed el-Gürânî. "Garîbu'l-Kur'ân ve'l-Hadîs." Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 375, 180a (Derkenar notu).

